

A PROTESTÁNS GÁLYARABOK KÖNYVEI.

A pozsonyi kirendelt bíróság előtt 1674-ben lefolyt tömegper a protestáns lelkészek, tanárok és tanulók ellen összeesküvési és lázadási perként szerepel az ítéletben, az irodalomban és a köztudatban is, holott nyilvánvalóan és főként sajtópernek tekintendő, mert a vádak állítólagos levelezésen és lázító nyomtatványok terjesztésén alapulnak. A könyvtörténet érdeklődését már ez egy tény is eléggé indokolja a per iránt.

A továbbiakban azonban még néhány más mozzanat is igényt tarthat a könyvtörténet figyelmére.

A per vádlottai t. i. sem Pozsonyban, sem magyarországi, sem olasz börtöneikben nincsenek elzárva egyes könyvektől s ezek közelebből való megnézése talán egy-két vonással gárpíthatja ismereteinket a XVII. századbeli magyar nyomtatványok körében is.

A nagy kérdéssel való foglalkozás úgysis jobb alkalomra marad. Az egész gályarab-nemzedék legalább ezeröttszáz, ha nem kétezret is megközelítő könyvet, röpiratot, disszertációt, prédikációt és alkalmi írást létrehozó saját termelése ugyanis nem fér be egy cikk keretébe, sem kellő előmunkálat nélkül alaposan és megfelelően fel nem dolgozható. Itt tehát csak azokat a könyveket veszem sorra, amelyek a gályarab-per vádlottainak a per folyamán, hazai börtöneinkben vagy olasz útjukon és nápolyi rabságukban estek a kezük ügyébe és játszottak a sorsukba.

1. A „Győzedelmeskedő fegyver“ című könyv első felbukkanása.

Az 1674. március 5-ére Pozsonyba idézett protestáns lelkészek perében az esztergomi káptalan által tartott vizsgálat során bukkan fel először az a vád, hogy a „Győzedelmeskedő fegyver“ című könyvvel lázítottak s hogy felségsértést követtek el.

A vádat GALGÓCZY PÉTER berencsi várnagy veti az igazság mérlegébe. A királyi ügyész aztán magáévá tette s a perfüzetben így örökítette meg GALGÓCZY vallomása e részét:

Item produxit certum libellum „Győzedelmeskedő fegyver“ id est „Arma triumphantia“ intitulatum annoque 1673. praeterito incerto auctore typis mandatum, ac Calvinianae ac Lutheranae confessionis hominibus in forma precum jaculatoriarum summe recommendatum. Qui quidem libellus licet plenissimus sit seditionibus concitationibus, animationibus, turpissimisque scommatibus auctoritatem suae majestatis fidem Romanocatholicam, omnesque suae majestatis fideles proscindentibus, eandem et eosdem philisteos, leones insatiabiles sangvisugas, idololatras, fidefragos, impios, animarum tyrannos, perfidos, aquilas insatiabiles nefarie appellando universosque catholicos per terrae motum absorbendos et absummendos imprecando.

Nihilominus tum ex eo, quod sit hungarico idiomate impressus, tum etiam ad evitandam prolixitatem non cernebatur presentibus inserendus.¹

A perbefogott lelkészek ezzel szemben úgy védekeztek, hogy ez a vád azért nem terhelheti őket, mert „praefatum libellum hactenus nec novisse, nec vidisse, tanto minus continentias ejusdem scivisse, super quo offerebant juramentum“.

Az ügyész azzal vágott vissza, hogy a vádlottak nem rázhatják le magukról a könyvért való felelősséget, mert „nyilvánvaló, hogy a könyvet más nem hozhatta létre, mint a helvét vagy az ágostai hitvallású egyház, cujus proprium est, libros precarios ad usum plebis curae suae concredita componere et typis mandare“ s hozzáteszi „quod vel ex eo etiam inanus sit partis adversae negatio eatenus facta, siquidem ex testimoniis jam productis appareret manifeste, praedicantes ad mentem ejusdem libelli, publicas instituisse preces pro felici successu rebellionem“.

Az ítéletbe aztán az került, hogy a vádlottak

„libros famosos scommaticos, seditionem, conspiracyem, manifestamque rebellionem redolentes scripsisse, typis mandasse et sub specie quarumdam precum simulato praetextu et adumbrato colore in plebem divulgasse, distribuisset, ac per hoc extram ad eandem rebellionem instigasse auditores suos et populum“.

Ezekkel a hallatlan gázságokkal — enormia scelera — hűtlenség, lázadás és pártütés bűnébe estek s a bíróság valamennyi vádlottat fő- és jószágvésztesre ítélte.

¹ A magyarhoni e. e. levéltára. I. e. 3. A „Famosa causa protestantium, 1674.“ cím alatt rejlő perfüzet 36—38. l.

Az ítélet minősítése mutatja, hogy a „*Győzedelmeskedő fegyver*“-re épített vád súlya mennyire nő az eljárás folyamán. Az egyetlenegy imádságoskönyvből a vád „*libros famosos scommaticos*“-t csinál, ami az ítéletben „hallatlan gázsággá“ minősül s ennek felel meg az ítélet marasztalása.

Az eljárásban rejlő nyilvánvaló túlzások kiemelése és az ítélet kritikája tekintetében a kor igazságérzete és lelkiismerete azonnal megszólalt, mikor egyedül a „*Győzedelmeskedő fegyver*“ című könyvre támaszkodó marasztalás tárgyában HAMMEL BRÜNINX belga követ „*Veritas et innocentia nuda et conspicua*“ című előterjesztésében (1675) a következőkre hívja fel I. Lipót császár figyelmét:

„Imprimis mature dominos ordines considerasse libellum famosum, cui titulus „ARMA VICTRICIA“.

Primo aspectu et iudicio dictum libellum non ferendum, in optimum regem continere injuriam, subolere ejus contenta non hominis, sed infernalis cerberi venatissimi monstri pestiferum habitum et spiritum, contra clementissimum, justissimum, piissimum atque optimum, ut sol inter sidera virtutum sacrum splendore micantem, inter omnes principem, ut hoc illi merito, si cui debeatur encomium, solus in orbe, qui eorum, quae aguntur et fiunt in Hungaria, non tantum non auctor est, sed qui nec assensum iis vel conniventiam praeberet, immo ne in minima quidem parte tolerantiam, ut in conscientia coram deo credunt et ingenue profiterentur domini ordines, nisi a turbidis avaris et inconsideratis contra officium et conscientiam ingenii, per sub- et obceptionem informaretur et circumduceretur.

Dominos itaque ordines hujus auctorem libelli, propter virus, quod verbis inest et pessimam consequentiam poena puniendum esse condigna primo iudicare iudicio.

Verum gloriosius attendi posse ad imperatores Theodosium, Arcadium et Honorium rescriptum in prima unica codice: Si quis imperatori maledixerit, etiam contra auctorem.

Ante omnia majestatem vestram sacratissimam pati non posse, nec jura, nec rationem, nec aequitatem permittere, ut extra auctorem scripti extendatur, detorqueatur, admittatur, producat. Injuriae id factum a fisco, permissum a iudice plusquam notorium esse, ex ipsis actis et tertio hoc accusationis capite auctorem inter captivos non esse, non id articulasse fiscum, minus probasse, obtulisse, immo etiam nunc offerre juramentum expurgatorium hujus se libelli auctores non tantum non esse, sed etiam non scire auctorem, non vidisse, non legisse libellum captivos.

Calumniosam itaque hujus libelli productionem contra tertios captivos esse.

Recte et optime ex hac concludi productione, contra fiscum et iudicem. nihil aliud quaeri, quam quomodo rebellionis onerent captivos, invidia saeviendique habeant in evangelicos occasionem, severitatemque propositi,

rebellionis vela, justitiaeque fucatae lenocinio, quibus simplicibus piis inter pontificios, atque exercere possint liberius ad talem evangelicae in Hungaria religionis extirpationem ruinam.²

Amivel az ügy jogi vonatkozásait elintéztettek tekinthetjük. Szükséges azonban, hogy HAMMEL BRÜNINX érvelését tudomásul vegye a magyar történet és a magyarországi cenzúratörténet is.

Ebből a protestáns lelkészek sorsában és elítélésében fontos szerepet játszó imádságoskönyvből tudtommal nem maradt fenn egyetlenegy példány sem napjainkig. SZABÓ KÁROLY a címét sem veszi fel. Ellenben BETHLEN KATA grófnő könyvei között volt egy példány s ez így szerepelt „könyvei lajstromá“-ban:

„Győzedelmeskedő fegyver vagy az igaz magyaros magyar tábornak szükséges alkalmatosságira iratot könyörgések. Nyomt. 1673. a helye fel nem tétet. 12. részben.“³

Ez a példány azonban megsemmisült a könyvtárral együtt.

Címe azt mutatja, hogy hadi imádságoskönyvnek kellett lennie, tehát Tököli seregeinek valamely tábori prédikátora írhatta s valamelyik felsőmagyarországi nyomdában kellett megjelennie.

Csejte vidékén valamelyik kuruc hagyhatta el.

Szó sem lehetett tehát arról, hogy az odavaló evangélikus vagy református papok az odavaló nép között terjesztették vagy hogy imádságoskönyvül használhatták volna.

Pusztulása azt mutatja, hogy nem terjedhetett el sok példányban.

Elnyomásának az ítélet is oka lehetett, mivel azonban sehol semmi nyoma annak a köztudatban, hogy ez a könyv milyen kárhuzatos szerepet játszott a protestáns papok nagy perében, ennek az oknak jóval kisebb szerepe a pusztulásában.

Nem lehetetlen azonban, hogy HAMMEL BRÜNINX előterjesztése nyomán egy példánya mégis megmaradt — HAMMEL BRÜNINX követi jelentései mellett!

² Szövege PONGRÁCZ IMRE: „Miscellanea diversi generis“ című kéziratosszöveggyűjteménye I. köt. 134—135. l. (Szimonidesz Lajos tul.)

³ LUKINICH IMRE és KÜBLÖS ZOLTÁN: Gróf Bethlen Kata könyveinek (a) katalógusa. Erdélyi Múzeum. 1906. 29—48. l.

2. *Láni György korponai ev. rektor görög újszövetség-példánya.*

A pozsonyi per vádlottai közül az ítélet meghozatala után, 1674. május 5-én KOLLONICS LIPÓT a várba záratja SÉLLYEI ISTVÁN ref. püspököt, MISKOLCZI MIHÁLY, BÁTORKESZI ISTVÁN és CZEGLÉDI PÉTER ref. lelkészeket, majd utána LÁNI GYÖRGY korponai ev. rektort is.

Ezeket a pozsonyi várbörtönben levő rabokat egy nap többedmagával felkereste egy tudákos jezsuita s ez alkalommal pergett le — ahogy LÁNI GYÖRGY maga megírja — a következő jelenet:

A jezsuita így szólította meg a négy rabot:

— Uraim, tudom, hogy ti nagyon tudós férfiak vagytok, én azonban mégis disputálni szeretnék veletek. Mégpedig különösen azért, mert hallom, hogy egyikőtök héberül is tud, görögül is s mert ehhez a két nyelvhez én is értek.

LÁNINAK épp a keze ügyébe esett a görög újszövetség. Odaadta hát a jezsuitának: olvasson belőle. De a jezsuita zavartan lapozgatott ide-oda a könyvecskében s mindjárt látszott, hogy betűzni se tud, nemhogy olvasni és érteni tudná! Hogy azonban ez ki ne derüljön, mégis nekifoházkodott az olvasásnak s háromszor is elolvasta Lukács evangéliuma feliratát olyanformán, hogy a magyarok ezen nevetni szoktak s most is nevetni kezdtek.

A jezsuita pedig elődalgott, mert még a társai is kinevették.⁴

3. *Magyar újszövetség-példánya volt Lipótvárt Kálnai Péternek is.*

„In pietate promovit (Georgius Veltz) novum testamentum J. Christi mihi donando.

Novum enim testamentum Hungaricum, adhuc cum Leopoldi essem in Hungaria, Nicolaus Kelli(o) Iesuita, sacrificulus ibidem per milites — ut pecuniis fere ad viginti florenos hungaricos, sic libro me spoliavit, ut et ceteros dominos fratres.⁵

⁴ LANI, GEORG: Kurtze und Wahrhaftige Historische Erzählung der ... papistischen Gefängnuss (1676.) 30. §.

⁵ KÁLNAI PÉTER önéletrajza Lavater János emlékkönyvében. Sárospataki Füzetek, 1863. 164. l.

4. *A Sellyei Istvánnak Nápolyba küldött újszövetség-példány.*

A Nápolyban levő gályarabok részére Velencéből SÉLLYEI ISTVÁNNAK is küldtek egy (magyar) újszövetség-példányt. Nyoma felbukkan SÉLLYEI ISTVÁN Nápolyban, 1675. november 22-én kelt s BEREGSZÁSZI ISTVÁNNAK Velencébe szóló levelében: „Amely Novum Testamentum felől az utolsó levelében emlékezik, még meg nem adták, nem tudjuk, hová tévelyedett.“⁶

Ezt a két példányt WELTZ GYÖRGY velencei evang. lelkész juttatta KÁLNAIHOZ és SÉLLYEIHEZ, mert valószínű, hogyha KÁLNAIÉ megérkezett, később megkapta SÉLLYEI is.

De melyik magyar újszövetség-kiadás példánya ez a kettő? Valószínű, hogy KÁROLYI GÁSPÁR fordításának az amszterdami kiadásáé (I. 783), mert ehhez WELTZ Velencében is könnyebben hozzájuthatott, mint például a lócsei kiadáshoz (I. 761).

5. *Zsoltároskönyv, Gerhard könyve, Vedelius műve az apostasiáról és még egy görög újszövetség a lipótvári börtönben.*

1674. június 4-én indult egy 21 református lelkészből álló rabszállítmány Lipótvárba. Ez június 7-én érkezett meg s június 8-án szigorú motozáson ment át. Előbb „zárnyító“ vagy „vas-reszelő“ füveket kerestek náluk s ezért bőrig motozták őket. Közben persze minden vagyonuk előkerült. „Ez a motozás olyan szokatlan és olyan szigorú volt, hogy ilyen a törököknél sem volt szokásban.“

Természetesen áldozatául estek a foglyok könyvei, írásai, tintája és tollai is.

Isten jóságából azonban a zsoltároskönyvükhöz, GERHARD imádságoskönyvéhez, VEDELIUSNAK az apostasiáról írott művéhez és a görög újtestamentumhoz megint hozzájutottak.⁷

6. *Az „Arany Temjenező“ első kiadása 1675 előtt és a Bűnbánati Zsoltárok.*

SZABÓ KÁROLY RMK.-a I. 1641. sz. alatt veszi fel az „Arany Temjenező“ című evangélikus imádságoskönyvet a Magyar Nemzeti Múzeum 1701. kiadású egyetlennek ismert példánya alapján.

⁶ Sárospataki Füzetek, 1863. 60—61. l.

⁷ SIMONIDES JÁNOS: *Galeria omnium sanctorum* (Monumenta evang. in Hungaria hist. III. rész (1865.) és OTROKOCSI FORIS FERENC: *Furor Bestiae*. (1933.) 29. l.

Van azonban ennek az imádságoskönyvnek egy előbbi kiadása is.

Az erre vonatkozó adatot OTROKOCSI FORIS FERENC szolgáltatta „*De morte crudeli et violenta novemdecim martyrum*” című munkájában, ahol a gályarab-vértanúk utolsó óráit, utolsó imádságait, utolsó énekeit vagy utolsó szavait jegyezteti fel s elbeszéli, hogy mikor MISKOLTZI MIHÁLY füleki lelkész már haldokolt, 1675. május 17-én vagy 18-án Piscariában és beszélni nem tudott, arra kérte társait, olvassanak fel előtte valami szent elmélkedést. „Et quoniam adhuc habebant penes se — írja OTROKOCSI FORIS FERENC — cum Psalmis poenentialibus quemdam libellum meditationum *Aureum Thuribulum* nominatum, libenter id faciunt. Praelegunt ex meditatione penultimam orationem, nec non 6. et 143. et alios in adflictionibus meditari solitos Psalmos.” A vértanú pedig „in praelectorum veritate adfectus suspiriis et lacrymis suam acquiescentiam contestabatur”, május 19-én hajnalban meghalt.⁸

A szóbanlevő könyv Nápolyban is a gályarabok kezén van, mert a nápolyi gályarab-kórházban LEPORINI MIKLÓS 1675. október első napjaiban PAULOVIČ MIHÁLYNAK is elmélkedéseket olvasott fel a halálos ágyán — alighanem ebből a könyvből.⁹

Az itt említett *Aureum Thuribulum* felől nem lehet kétséges, hogy az „*Arany Temjenező*”-vel azonos, tehát az eddig csak 1701-ből ismert mű előbbi kiadása.

7. A „*Himmlischer Lust-Garten*”, Herberger Postillá-ja,
Dillinger Antichristus-a Nápolyban.

MASNICIUS TÓBIÁS és SIMONIDES JÁNOS a capracottai börtönből való szabadulásuk után Thianában egy katonától kapták

⁸ M. Nemzeti Múzeum Kézirattára. 2111. Quart. lat. sz.

⁹ Megvoltak-e az Arany Temjenezőben a bűnbánati zsolnárok? Fennáll annak a lehetősége, hogy ha az „Arany Temjenező”-ben a bűnbánati zsolnárok nincsenek meg, akkor ez az „Aureum Thuribulum”-nak címzett könyv PÁPAI PÁRIZ IMRE Kolozvárt 1671-ben negyedszer megjelent „*Keskeny út*” című műve valamelyik kiadása is lehet, mert ezzel a munkával együtt láttak napvilágot „Szent Dávidnak hét poenitentia tartó soltari” is. (Szabó Károly, RMK. I. 1116., 1117. sz.) Ebben az esetben felmerül az a kérdés: milyen viszonyban áll az 1671-ben negyedszer megjelent „*Keskeny út*” az 1701-ből ismert „Arany Temjenező”-vel?

meg a „*Himmlischer Lust-Garten*“ című munkát e szavak kíséretében:

— Ebből láthatjátok, kik vagyunk. Lutheránusok vagyunk mi is.

Thianából Nápolyba jutva megint lutheránus könyvekkel találkoznak, mégpedig ilyen körülmények közt:

1675. június 15-én este tizenegykor érnek oda, a szállásukon megvacsoráznak, megimádkoznak, meghallgatnak egy fejezetet a bibliából s egy szép szobába kerülnek. „Az ágy fája aranyozott, az ágynemű bíbor és biszus, a fal, az asztal, a tükrök tele díszekkel. A két szegény menekülön meg még rajt a börtön' pizska, ruháik rongyosak és tetvesek is. Mozogni is alig mertek a szobában, nemhogy lefeküdtek volna. De hiába ódzkodtak. A szobát nekik szánták s úgy helyezték el őket benne, ahogy voltak.“

A szobában egy kis könyvtárt is találtak s nagy csodálkozással állapították meg, hogy a könyvek közt olyan lutheránus könyvek is voltak, mint HERBERGER *Postillája*, sőt DILLINGER *Antichristusa*, amire a pápaság kellős közepén csakugyan nem számítottak. Ezekből a jelenségekből eszméltek arra sok okoskodás után, hogy szabadok. Erre sírva fakadtak, megölelték egymást s inkább elsírták, mint elénekelték e kései órában is a „*Te deum laudamus*“-t.¹⁰

8. *Bunderus Compendium-a Capracottában.*

Capracottában CARPHANEUS PÉTER PÁL főesperes 1675. május 19-én átadta a menekülése viszontagságai közben az ottani börtönbe került MASNICIUS TÓBIÁSNak és SIMONIDES JÁNOSnak a „*Compendium rerum theologicarum F. Johannis Bunderii Parisiensis*“ című könyvet, miután LUTHER reformációjáról szóló helye alapján rájuk olvasta:

— Ez a hely azt bizonyítja, hogy ti oly eretnekség hívei vagytok, amely már maga is elegendő ok lehetett a deportálásokra, mert ez a vallás a lázadás anyja!¹¹

¹⁰ SIMONIDES, JOHANNES: *Galeria omnium sanctorum*. (Monumenta evang. in Hung. historica. III. köt. 1865.) 376—377. l.

¹¹ DEUTSCHMANN—MASNICIUS: *Vera et clara apologiae apost. explicatio et applicatio* (1679.) 4. l.

9. A római „Praediga“.

MASNICIUS TÓBIÁS és SIMONIDES JÁNOS menekülésük után megfordultak Rómában, megszemléltek a látnivalóit s néhány órán át nézelődtek a vatikáni könyvtárban is. „A hátsó teremben az ajtótól balra eső szekrényben 24. sz. alatt való jelzéssel látták LUTHER egy prédikációjának a kéziratát is, melyet ott a papok „praedigá“-nak neveznek“ s a három nagy, majdnem 200 lépés hosszú teremben levő könyvek egy végében elhelyezve 1000 lépésnél hosszabb könyvsort is adnának.¹²

Az eredmény nem sok. A „Győzedelmeskedő fegyver“ szerepe azonban jelentős s az „Arany Temjenező“ 1675 előtt megjelent kiadásának felbukkanása is egy adalék. Aztán egy anekdóta és az a jellemző merészség, hogy két gályarabságra szánt fiatalabb menekült nem megy ki Olaszországból a nélkül, hogy meg ne nézné a vatikáni könyvtárat és észre ne venné ott LUTHER „Praedigá“-ját!... Ilyenekért érdemes átforgatni az efféle mártírológiai anyagot is.

SZIMONIDESZ LAJOS.

¹² MASNICIUS, TOBIAS—SIMONIDES, JOHANNES: Unerhörter Gefängnis-Process (1676). — Teljes példánya a Magyarhoni e. e. e. könyvtárban B. IV. 39. sz. a.